Elina Druker

Det nyckfulla alfabetet

– om bokstävernas materialitet i barnlitteraturen

Genom exempel från skilda årtionden diskuteras i denna artikel användningen av bokstävers olika betydelsenivåer. När orden lösgörs från sin innehållsliga mening och istället materialiseras kan de både ätas, tala och smita iväg på egen hand. Genom att ge orden en fysisk form skapas en spännande interaktion mellan text och bild, det abstrakta och konkreta.

Lilla herr Rävs Brott och straff

Huvudpersonen i Franziska Biermanns bilderbok *Herr Fuchs mag Bücher!* (2001), *Räven som slukade böcker* (2004) är en bokslukare. I detta fall handlar bokslukandet dock om ett påtagligt inmundigande av litteratur. Räven äter nämligen böcker till mat. Minst tre måltider om dagen bör Räven äta, företrädesvis skönlitteratur, gärna en rysk klassiker eller en smaskig diktsamling. Detta förorsakar Räven ekonomiska problem. När Räven inte längre har råd att köpa böcker, börjar han smygäta på biblioteket. I stället för att låna böcker som en laglydig låntagare, provsmakar han på skönlitterära verk, han slickar, gnager och biter på dem. Till sist börjar han stjäla böcker i sin omätliga hunger. I enlighet med en av sina favoriträtter, Dostojevskijs *Bröderna Karamazov*, handlar berättelsen på ett plan om skuld och försoning. Räven hamnar nämligen till sist i fängelse efter ett misslyckat bokrån. Redan i den inledande scenen antyds herr Rävs öde. Boken som han är på väg att glufsa i sig, och som han håller framför sig, innehåller ett varsel i form av en dikt "Gåstjuven". När man som läsare vänder på boken och ser närmare på texten blir det tydligt att den blivande måltiden inrymmer en varning i form av en tysk barn-

sång "fuchs du hast die gans gestohlen" – ett förebud om rävens kommande öde.

Räv, du har min gås
ge mig den
ge mig den
annars kommer jägarn
med geväret sitt,
annars kommer jägarn med geväret sitt.

Då väntar döden dig
färgar röd din päls,
då väntar döden dig.

Kära lilla räv, hör mitt råd,
var nu ingen tjuv,
var nu ingen tjuv,
tänk ej mer på gåsastek,
nöj dig med en liten mus,
tänk ej mer på gåsastek,
nöj dig med en mus.

Vi anar redan här att protagonistens hunger kommer att driva honom till förödande handlingar. Genom denna anspelning på räven som den sluga och listiga gestalten i fabeln får den urbana, litteraturskande huvudpersonen en dubbel exponering. Även om herr Räv egentligen inte vill handla oärligt, tvingas han nu till brottsliga handlingar för att överleva. Även de flitigt återkommande hänvisningarna till gäss,

som dyker upp både i form av inramade bilder på väggarna och som kokboksrecept, antyder rävens predestination. När räven efter sitt bokrån slukar en hel drös romaner kan vi tydligt se texten i en av böckerna: "Gåstek à la Mama! Snabbt och gott. Du behöver bara en fet gås, salt och peppar! SMAKLIG MÅLTID!" Vi förstår att frossandet kommer att få ett snabbt slut, och ser att polisen redan skymtar bakom herr Räv's fönster.

De infällda texterna i Biermanns illustrationer har två funktioner, de fungerar som en verbal text med intertextuell konnotering, men även som en verbal bild infogad i illustrationen. Skrift som kombineras med eller infogas i en bild får en dubbel effekt. Man konstruerar scenen av olika element, där textstycket inordnas i bildrummet och får därmed en ytterligare funktion i berättelsen. Skriften sträcker sig utanför sina vanliga

Lilla herr Räv besöker biblioteket för att stilla sin hunger på litteratur, men hans bokslukande uppskattas inte av de övriga låntagarna. Ill. Franziska Biermann ur *Räven som slukade böcker*. Bilden är beskuren.

satsytor, dels som enstaka typsnitt spridda över bildrummet, dels i form av inklistrade tidnings- och boksidor som fungerar som bakgrundsytor. Collagetekniken, som återigen har blivit ett frekvent använt uttrycks-sätt i bilderböcker, innebär att text- och färgytor samt figurativa element fogas samman på ett närmast konstruktivistiskt manér. Ytorna är i det här fallet hämtade från texter men även från tapeter, textilier och förpackningar. En textsida med Rävns knappt läsbara anteckningar används som bakgrundsdekor med liknande plastiska egenskaper som ett tapetmönster. Verbala tecken i form av skyltar, skyltfönster och reklam används dessutom i illustrationerna som signaler för den omgivande urbana miljön och stadsrummet. När materialet förs över från en kontext till en annan och bearbetas i verket uppstår ett slags verbovisuella effekter och spänning skapas mellan flera kontexter.¹ Textytorna fungerar dessutom som en metanivå i berättandet, en markering av att bildrummet skapas på en plan pappersyta, där illusionen av perspektiv och djup skapas tvådimensionellt.

Läsandet och ätandet

Herr Rävns desperata och maniska bokslukande kan ses som ett behov av att fylla ett tomrum. Dels speglas detta i miljöskildringen, dels genom Rävns fysiska uppsyn. I takt med att herr Räv investerar hela sin förmögenhet på böcker, utarmas hans hem på möbler då han tvingas pantsätta dem. Dessutom tappar hans päls sin glans som följd av Rävns desperata försök till laglydighet genom att förtära reklam och telefonkataloger i stället för skönlitteratur. Den utmärglade Rävnen befinner sig isolerad och ensam i sitt tomma, ödsliga hem. Berättelsen får dock ett lyckligt slut, herr Räv kommer nämligen på den ultimata lösningen – att själv skriva

böcker. Han skriver "en riktig biff till bok", blir rik och berömd och kan hädanefter hålla sig mätt på sina egna alster. I en slutlig frosseriscen, där Rävnen glufsar i sig sitt färdiga manus, blir ätandet närmast otäckt. Rävns kropp blir groteskt stor och oformlig och tankarna förs till den klassiska frosseriscenen i *Kattresan* där Lillans katt äter tills den spricker. Trots Rävns besatta, tvångsmässiga beteende är scenen samtidigt märkbart njutningsfull, lilla herr Räv får slutligen äta sig mätt.

Liknelsen läsande och ätande är ingen ny företeelse. Hunger och ätande som motivkrets står i den filosofiska diskursen i nära förhållande till tillägnandet av konst och kunskap, tänkande och förståelse.² Likaså är fisken, brödet och vinet en allegori på delande och tillägnande av Kristi budskap, en grundläggande tanke i den kristna diskursen. Liknelsen läsande – ätande samt konsumtion av bokstäver och ord är ett motiv som återkommer särskilt inom nonsens och dadaism, liksom i konkretistisk poesi där de abstrakta begreppen ord, text och litteratur, behandlas som någonting konkret och gripbart. Behandlingen av språk- och bildmaterial ligger särskilt nära konkretismens formlaboreringar, som utgår ifrån språk som någonting materiellt och uppmärksammar både dess visuella och akustiska potential. Att ätandet hör till de återkommande motiven i den konkreta poesin, påpekas för övrigt av Jesper Olsson i hans avhandling *Alfabetets användning. Konkret poesi och poetisk artefaktion i svenskt 1960-tal* (2005). I samband med att Olsson diskuterar den organiska kroppen och kroppsliga aktiviteter, uppmärksammar han ätandet. Han nämner ätandets erotiserade, kannibalistiska och komiska karaktär men även liknelsen mellan läsande och ätande, samt "kalas" och "fest" som metaforer som betonar händelsens eller processens roll i dikten.³

De nyckfulla bokstäverna

Den visuella, taktila behandlingen av text handlar om att skriften, de skrivna orden, också har en visuell form, en skriftbild som gör den materiell och spatial. I Hannu Mäkeläs roman *Hevonen joka hukkasi silmälasinsa* (1977), i svensk översättning *Hästen som tappade sina glasögon* (1987), överger bokstäverna boken redan i inledningsscenen. De smyger tyst ut ur huset och försvinner. Hästen, som försörjer sig som recensent av hästböcker, finner sig plötsligt och oväntat vid en vändpunkt i livet. Den närsynte Hästen har nämligen förlagt sina glasögon och kan inte längre läsa. Boksidorna som han försöker studera är tomma. Eftersom orden flytt kan han inte längre försörja sig. Han lämnar sitt hem och ger sig ut i världen för att söka sin lycka.

Hästen tappade sina glasögon. Den såg inte längre att läsa. Den lyfte blicken mot fönstret och blev förvånad. Där det förut fanns bara en stor ljusfläck, där växte nu plötsligt träd, gräs, blommor. Och där det förut fanns en bok och bokstäver, där var nu en dunkel vit sida. En efter en hade bokstäverna rymt sin väg, låtit sej falla från boken till golvet, smugit bort. Hästen såg dem uppe på stenen under fönstret. De rörde sig snabbt hit och dit och släpade med sej barr, bitar av trädgrenar, allt möjligt skräp. Hästen förstod att den inte mera skulle få fast dem. Den slog ihop och öppnade boken, men bokstäverna kom inte tillbaka. (1987:5)

De nyckfulla orden och bokens tomma, lysande vita sidor speglar bokens tematik om vilshenhet och sökande. Uppmärksamheten på textens plastiska, ikoniska beskaftenhet kan läsas på en tematisk nivå som begrunden av författarens arbetsverktyg, av bokstäver och ord och av böckernas materialitet. Motivet kan också vara ett försök att ge skri-

vandet och orden en kropp – liksom Biermann genom sin hungriga räv förkroppsligar läsandet och förhållandet till litteraturen.

Den hästboksrecenserande Hästen hamnar i en identitetskris när de tidigare så bekanta orden sviker honom. Hästen försöker hantera den oväntade situationen genom att skriva listor på möjliga lösningar. Men även listorna visar sig vara oanvändbara. När Hästen är färdig med sin noggrant numrerade lista på tänkbara alternativ, upptäcker han till sin fasa att han inte kan tyda det han har skrivit. Han har dessutom glömt bort alla punkter förutom den allra sista: "9. Jag går ut i världen för att söka min lycka." (s. 7). Hästen beslutar sig för att följa det sista alternativet.

När de förrymda orden springer omkring i Hästens trädgård – även om denna bild grundar sig på Hästens missuppfattning – är orden plötsligt onåbara och främmande. Skriftens logiska struktur har omvandlats till någonting ologiskt och nyckfullt. Samtidigt speglar inledningsscenen en önskan att fly från orden. Författaren Hannu Mäkelä har berättat att han skrev boken efter att han i årtal hade haft sitt brödjobb på ett bokförlag och skrivit sina böcker på fritiden.⁴ Det är först när orden flytt som Hästen upptäcker att det finns en hel värld utanför hans tysta,

Den recenserande hästen. III. Hannu Mäkelä ur *Hästen som tappade sina glasögon*.

Hästen upptäcker världen utanför det egna hemmet. Ill. Hannu Mäkelä ur *Hästen som tappade sina glasögon*.

slutna hem. När han lyfter blicken från sina böcker upptäcker han att fönstret, som tidigare endast har varit en suddig kvadrat i ögonvrån i hans närsynta synfält, är en öppning ut. De innehållslösa sidorna har en tvåfaldig innebörd, de implicerar tomhet men även potential och förändring. När hästen återvänder hem efter ett äventyr ute i den vida världen, när han har fått nya vänner (och införskaffat nya glasögon), finner han återigen innebörd och mening i både sitt liv och texterna. De tomma sidorna förblir inte meningslösa.

De främmandegjorda orden

Att visualisera ord handlar om att främmandegöra ord, att peka på hur meningen blir underordnad tecknets bokstavliga, kroppsliga egenskap. I Tove Janssons *Trollkarlens hatt* (1948) förvandlar den magiska hatten uppslagsverkets ord till små insektsliknande gestalter. Beskrivningen av förvandlingsakten är organisk: "Nu krullade lexikonet ihop sig mer och mer. Bladen började likna vissna löv. Och mellan dem kröp alla de utländska orden ut och började kravla om-

kring på golvet." (s. 38). Inte bara orden levandegörs, även lexikonet blir närmast levande och växtliknande. Bokens sidor, dess blad, beskrivs som tvinande löv. Trots att de kryllande orden enligt mumminmaman ställer till oreda i hela huset, är de harmlösa. Boel Westin nämner scenen som ett exempel av Janssons användning av nonsensgrepp och visar parallellerna till Janssons skämtteckningar i tidsskriften *Garm*.⁵ Hon berör även scenen i *Sent i November* (1970) där liknande visualiserade småkryp i stället används för att ge en mer utpräglad psykologisk dimension av huvudpersonens neurotiska rädsla. I *Trollkarlens hatt* tycks motivet med levandegjorda ord snarast peka på ordens normativitet. Liksom i Mäkeläs berättelse om den närsynta Hästen främmandegörs orden genom att de förvandlas till insekter. Här görs det främmande ofarligt genom att lexikonets ord förminskas i storlek till små kryp.

Tömmar man tecknet på betydelse, kan även obegripliga eller exotiska ord innehålla oanad potential. I *Muminpappans memoarer* (1950) tycker den konstant hungriga klipp-

dassen att ordet "telegrafkontor" låter intressant och möjligen ätbart: "Vad är ett telegrafkontor? Frågade klippdassen... duger det att äta?" (s. 77). Lingvistiska laboreringar med utgångspunkt i liknelser kring ord och ätande finner vi som bekant i anglosaxisk nonsens, bl.a. hos Lewis Carroll och A.A. Milne. Ordvrängningar och aptitligt felstavade ord som Nalle Puhs "Crustimoney Proseedcake" eller "Measles and Buttered-toast" syftar på ord som någonting delikat, någonting som kan smakas.⁶ Carrolls visualiserade nonsensvarer "Bread-and-Butterfly" och "Mock-Turtle" är å andra sidan kända exempel på mer konkret interaktion mellan abstrakta och konkreta begrepp.⁷ Även Pippis ordböjningar "Nu ska här bakas pannekakas, nu ska här vankas pannekankas, nu ska här stekas pannekekas" (s. 17) handlar om spel med språkliga regler och grammatik som anknyter till matlagning och ätande.⁸

Liknande nonsenshumor kännetecknar den norska barnboken *Trollkrittet* av Zinken Hopp (1948) där huvudpersonen tar sig in i en ritad nonsensartad fantasivärld och upplever ett äventyr tillsammans med en pojke som han ritar. Efter äventyrliga strapatser har huvudpersonerna Jon och Sofus hittat hem till en snäll farmor som bjuder pojkarna på talande kakor, var och en i form av en bokstav. Dessa kakfigurer, ytterligare ett exempel på hur abstrakta tecken och fysiska objekt smälts samman, talar dessutom helt och hållet genom att använda ord som börjar med deras specifika bokstav. De levande kakornas egenskaper styrs av en strikt, alfabetisk logik vilket visserligen också begränsar deras kommunikationsmöjligheter. Kakan som är formad som en katt är utsvulten eftersom han bara kan äta saker som börjar på bokstaven k:

"Kattene krever krafigere kost!" sa en sint stemme. Det var katten. Han hade mest lyst til å si en masse om fløte og stek og laks, men ikke noe av det begynte med k, så han kunne ikke få det til. Kaffe begynner med k, med det likte han ikke. Kjøtt begynner med k, men det visste han ikke, for han hadde aldri gått på skole. Han så på Jon og Sofus, og så sa han: Komiske kålhoder!" (1948:82)

Konsekvent och pedagogiskt radas bokstäverna upp och presenteras genom repliker av var och en av de levandegjorda bakverken, illustrerade i enkla teckningar av Malvin Neset. Denna gastronomiska alfabetsscenen driver med abc-böckernas rationella och begränsade presentation av världen och ironiserar milt tilltron till det skrivna ordet. Motivet hos Hopp tycks anknyta till den anglosaxiska nonsensdiktningens alfabetramsor där ätande i olika former ofta beskrivs med alfabetet som utgångspunkt. *Trollkrittet* har för övrigt tydliga motivmässiga och berättartekniska kopplingar till nonsenslogik och inte minst till Lewis Carrolls böcker om Alice – särskilt när det gäller laboreringar med bokstavsformationer – vilket mer generellt speglar ett intresse för anglosaxiska fantasiberättelser, nursery rhymes och nonsensdiktning i de nordiska länderna under 1940- och 1950-talet.⁹

Tematisering av bokstäver och ord som kroppsliga tecken som kan provsmakas, tuggas och sväljas och som kan lösgöra sig från boksidorna handlar om att arbeta med det verbala tecknets olika betydelsenivåer. Förutom ordens innehållsliga mening har ord även materiella egenskaper. När ord förvandlas och förkroppsligas, när deras plasticitet understryks på bekostnad av det betecknade, betonas ordens fysiska snarare än metafysiska karaktär. De alfabetiska kakfigurerna i Hopps nonsensberättelse är intres-

santa i sin dubbla roll som bokstavstecken och maträtter. Trots sin till synes pedagogiska uppgift att presentera var sin bokstav genom sina monologer, blir deras tal endast osammanhängande, lustigt svammel. Även i exemplen med varelserna i Janssons eller Mäkeläs romaner med ord som får insektsliknande uppsyn och opålitligt, djuriskt beteende betonas ordens sinnlighet och materialitet samtidigt som kopplingen till det abstrakta kvarstår – tecknet förblir ett tekniskt bundet, abstrakt tecken. Nonsenshumorn i ovanstående exempel från skilda årtionden fungerar inte enbart som komiska språkliga poänger, utan skapar även en interaktion mellan abstrakta och konkreta begrepp samt uppmärksammar relationerna mellan text och bild, mellan verklighet och fiktion. Labo-

reringarna med text som en visuell konstruktion liksom metafictionella grepp där man levandegör och konkretiserar bokstäver och ord används för att tematisera konstens och litteraturens validitet. Verklighetens och fiktionens gränser tänjs i både text och bild. Ord som föda eller bokstäver som paraderar ner från boksidorna spatialiserar tecknet. Förutom att visualisera orden genom bokstavslaboreringar, föds det ett förhållande mellan det förkroppsligade tecknet och rummet.

Noter

¹ Om begreppet collage, och mer specifikt om kombinationer mellan verbala och visuella kontexter se bl.a. Johanna Drucker, *The visible word : experimental typography and modern art, 1909–1923*. Jesper Olsson, *Alfabetets användning. Konkret poesi och poetisk artefaktion i svenskt 1960-tal* (2005), s. 201, 371ff. Se även Lars-Göran Oredssons diskussion om verbala tecken infogade i bildkonst i "Verbala tecken i måleriet" i *Intermedialitet. Ord, bild och ton i samspel*, (2002), s. 165–172.

² För en övergripande diskussion av motivet läsande och ätande se bl.a. Daniel Birnbaums och Anders Olssons *Den andra födan. En essä om melankoli och kannibalism*, (1992). Generellt om mat som motiv i barnlitteraturen, se bl.a. *Läckergommarnas kungarrike: om matens roll i barnlitteraturen* av Ulla Bergstrand och Maria Nikolajeva, 1999.

³ Jesper Olsson, s. 194ff.

⁴ *Matka mielikuvitukseen : lasten ja nuortenkirjailijat kertovat teostensa taustoista*, red. Päivi Heikkilä-Halttunen, (2004), s. 143f.

⁵ Boel Westin, *Familjen i dalen. Tove Janssons muminvärld*, (1988), s. 81.

⁶ A.A. Milne, *Winnie-the-Pooh*, (1926), kapitel 4. Laboreringar med bokstavsformationer på boksidan förekommer för övrigt både hos Milne och Carroll.

⁷ Bread-and-Butterfly figurerar i kapitel 3 i *Through the Looking-Glass* (1871) och Mock-Turtle i *Alice's Adventures in Wonderland* (1865), kapitel 9.

⁸ Astrid Lindgren, *Pippi Långstrump*, (1945), s.17. Jesper Olsson tar upp Pippis ramsa som exempel på permutation, dvs. att man varierar ett begränsat antal bokstäver, ord eller satser på så många sätt som materialet i fråga tillåter, s. 135ff.

⁹ I Zinken Hopps *Trollkrittet* förstoras, förminskas och förvrängs ord och bokstäver, de slingrar kors och tvärs över boksidan i formationer som skildrar både rörelse och spatialitet. Jag diskuterar det konkretistiska användningen av bokstavstecken samt kopplingen till Lewis Carrolls *Alice i Underlandet* i min artikel "Berättelser om ljus och mörker: Zinken Hopps Trollkrittet" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* (1988), 2003:4, s. 67–79.

Litteratur

Arosenius, Ivar, *Kattresan*, (Stockholm ,1909)

Biermann, Franziska: *Herr Fuchs mag Bücher!*, (Hamburg, 2001), i svensk översättning av Barbro Lagergren *Räven som slukade böcker*, (Stockholm, 2004)

Carroll, Lewis, *Alice's Adventures in Wonderland*, (London, 1865)

Carroll, Lewis, *Through the Looking-Glass* (London, 1871)

Hopp, Zinken, Neset, Malvin, *Trollkrittet*, (Bergen, 1948)

Jansson, Tove, *Trollkarlens hatt*, (Helsingfors, 1948)

Jansson, Tove, *Muminpappans memoarer*, (Helsingfors, 1950)

Jansson, Tove, *Sent i November*, (Helsingfors 1970)

Lindgren, Astrid, *Pippi Långstrump* (Stockholm, 1945)

Milne, A.A., Shepard, E.H., *Winnie-the-Pooh*, (London, 1926)

Mäkelä, Hannu, *Hevonen joka hukkasi silmälasinsa*, (Helsingfors, 1977) i svensk översättning av Bo Carpelan *Hästen som tappade sina glasögon*, (Stockholm, 1987)

Sekundärlitteratur

Birnbaum, Daniel, Olsson, Anders, *Den andra födan. En essä om melankoli och kannibalism*, (Stockholm, 1992)

Drucker, Johanna, *The visible word: experimental typography and modern art, 1909–1923* (Chicago, 1994)

Druker, Elina, "Berättelser om ljus och mörker: Zinken Hopps Trollkrittet" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* (Stockholm, 1988) , 2003:4, s. 67–79

Läckergommarnas kungarike: om matens roll i barnlitteraturen, red. Ulla Bergstrand och Maria Nikolajeva, (Stockholm, 1999)

Matka mielikuvitukseen: lasten ja nuortenkirjailijat kertovat teostensa taustoista, red. Päivi Heikkilä-Halttunen, (Helsingfors, Tammerfors, 2004)

Olsson, Jesper, *Alfabetets användning. Konkret poesi och poetisk artefaktion i svenskt 1960-tal*, diss., (Stockholm, 2005)

Oredsson, Lars-Göran, "Verbala tecken i måleriet" i *Intermedialitet. Ord, bild och ton i samspel* (Lund, 2002), s. 165–172

Westin, Boel, *Familjen i dalen : Tove Janssons muminvärld*, (Stockholm, 1988)